

та безневинних отих байстрят: “...Розказую та плачу. / Мені їх жаль!..”), до “люду окраденого”, про братнє прощення “нерозумних синів” України, а й до її ворогів, проте серце — серце до цього не наворачтається... Надто жива й невитравна пам’ять про “рай-пекло” кріпацького дитинства, драму власного життя, надто глибоко вбито “цвяшок” історичних образ, імперських кривавих злочинів і руїництва, спалюженої слави нації та знівечених дівочих доль, щоб угамувати ненависть до винуватців зла — “царів”, “царят”, “псарів”, “фельдфебелів”, до сексуальних покручів — панів і розбещених паничів, щоби дарувати їм не те що свою любов, а бодай прощення. Може, й хотів би Шевченко стати “примиреним” і “святим”, як персонажі його поем Відьма і Максим, та не став, не міг стати. Вже після “Москалевої криниці” та циклу “Молитва”, “Царів, кровавих шинкарів”, “Злоначинающих спина” пишуться вірші “Хоча лежачого й не б’ють”, слідом — “О люди! люди небораки!”, який закінчується моторошним, у біблійному дусі, пророцтвом про Страшний суд і “кару” всім “Царям, царятам на землі”, коли “сонце стане / І осквернену землю спалить”. Утім, тут слово “суд” — не з апокаліптичного лексикону, воно кореспондує не з колишньою “сокирою”, радше “З новим і праведним законом...”, що його — Шевченко певен — “діждемось-таки колись” (“Юродивий”); це знак справжньої справедливості й правди “без сокири” (“Бували війни й військові свари”).

Стосовно ж питання про любов до Бога, то тут заторкуємо одну з найдавніших і найскладніших теологічних проблем у християнстві — проблему теодицеї, виправдання Бога, примирення ідеї Його благості з наявністю зла на землі. Шевченко як правдивий і щирий християнин протягом усього життя пройшов через тяжкі духовні випробування, був розіп’ятий між вірою та сумнівом; доки поет бачить навкруги тріумф олжі й насильства, доки течуть “криваві сльози” та “кривавії ріки”, йому несила втриматися від болісних ламентаций і зухвалих запитань, звернених до Бога. Час од часу відбувається емоційний вибух, настає миттєвий розрив між любов’ю і Вірою, і тоді здається, що перша переважає другу: “...Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю!” (“Сон — Гори мої високії”). Подібне зазвичай прийнято тлумачити як вияв Шевченкового “богоборства”; насправді страшна мить сумніву минає (“Я Богу помолось”), залишається трудний діалог мистця з Богом, жага Його пізнання і розуміння, пошук духовного опертя для ствердження *єдності* “всетворящої” Божої Любові і Віри.

м. Москва

Василь Яременко

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОСОФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Історики вже давно висловили думку, що художня творча спадщина, особливо великих письменників, виступає достатньо вагомим історичним джерелом для вивчення епохи, в яку постала¹. Якщо ж у ній відбиті певні історичні явища, то вона може, більше або менше, віддзеркалювати ще й індивідуальні або колективні уявлення та судження про минуле. Тобто подавати додаткові, дотичні відомості для вивчення

¹ Див., наприклад: *Ключевский В.* Речь, произнесенная в торжественном собрании Московского университета 6 июня 1880 г., в день открытия памятника Пушкину // *Сочинения* в девяти томах. — Т. IX. — М., 1990. — С. 77.

розвитку історіософії. У цьому сенсі доробок Тараса Шевченка – і література, і живопис – відкриває перед дослідником української історіософії великі можливості, адже поет і художник знав та своєрідно студіював історичні першоджерела, друковані й рукописні праці з історії, активно використовував їх у творчому процесі²; практично у всіх видах та жанрах його творчої спадщини наявне величезне розмаїття історичних мотивів; вплив Шевченкових творів на формування історичної та національної свідомості українців унікальний; в українській історіографії аж до наших днів помітна “концептуальна присутність” Шевченкової позиції³. Враховуймо також, що “виникнення новітньої історіософії збігається з початком процесу національної самоідентифікації, пошуком власного місця в історичному просторі і часі”, а сама вона – своєрідний процес, що “відбувається на межі філософії, емпіричної історіографії і політичної ідеології”⁴. Новітні дослідження засвідчують: історіософічність – одна із сутнісних ознак Шевченкової музи. Так, найавторитетніший дослідник історіософії Т.Шевченка Ю.Барабаш називає історичну складову його творчої спадщини “вельми значною за обсягом і чи не найвагомішою за змістом, художньо-світоглядною функцією”⁵. Ця риса за своєю виразністю, можливо, не має аналогій у всій світовій культурі. Зіставлення Шевченкової поезії із творчістю О.Пушкіна, А.Міцкевича та Ю.Словацького, проведене Є.Нахлік, лише підтверджує цю особливість, хоч сам дослідник і вважає, що Т.Шевченко був “не так історіософом, як міфотворцем”⁶. Про потужний історіософський зміст свідчить навіть те, що Шевченкове ставлення до набутків інших поетів значно було зумовлене тим, як у їхній творчості відбилосся минуле. Яскравий приклад – амбівалентне сприйняття О.Пушкіна⁷. Водночас навколо проблеми історизму спадщини Т.Шевченка тривають дискусії сучасних літературознавців⁸, констатується, що “дослідження історіософії Шевченка перебуває поки що на початковій стадії”⁹.

Опрацювання методології аналізу історіософії Т.Шевченка може мати плідні наслідки для вивчення та розвитку методики залучення й використання художньої творчості в історико-джерелознавчому аспекті. Незважаючи на неоднозначність пояснення самого поняття історіософії (особливо історіософії письменника й митця) та недостатності вивчення впливу історичної лектури на Шевченків світогляд, робляться узагальнення щодо особливостей його історіософії¹⁰. У такому “забіганні наперед” є свої позитивні моменти: висловлені, часто лише на основі суб’єктивних вражень, тези стимулюють до пошуку емпіричних доказів, до нового прочитання Шевченкових текстів.

Аналіз художньої творчості в історико-джерелознавчому аспекті (не слід плутати з літературним джерелознавством) має певну зарубіжну та вітчизняну традиції¹¹, однак питання методології вивчення історіософії творчих особистостей ще не було предметом окремого розгляду. Коли йдеться про історіософію творця художніх вартостей, а не фахового історика, передусім варто окреслити об’єкт дослідження, що зумовлює вибір методів та порядок їх використання. На це звернув увагу Ю.Барабаш,

² Див.: *Дзира Я.* Тарас Шевченко і українські літописи XII – XVIII ст. // *Історичні погляди Т.Г.Шевченка.* – К., 1964. – С. 61-88. (*Його ж:* Творчість Тараса Шевченка і літопис Величка // *Вітчизна.* – 1962. – №5. – С. 187-205).

³ Див., наприклад: *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження).* – К., 2003. – С. 485-486.

⁴ Див.: *Колесников К.* Категорія історіософії: епістеміологічне наповнення і традиції використання // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія / Міжвузівський збірник наукових праць.* – Дніпропетровськ, 1997. – С. 16.

⁵ *Барабаш Ю.* Історіософія Тараса Шевченка // *Слово і Час.* – 2004. – №3. – С. 16. Або: *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма. – К., 2004. – С. 49.

⁶ *Нахлік Є.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С. 193.

⁷ Див.: *Нахлік Є.* Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // *Київська старовина.* – 1999. – №3. – С. 42-43.

⁸ Див.: *Барабаш Ю.* “Коли забуду тебе, Єрусалиме...” Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С. 113-200 та ін.

⁹ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма. – К., 2004. – С. 50.

¹⁰ Див.: *Барабаш Ю.* Історіософія Тараса Шевченка... – С. 20; *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С. 54.

¹¹ Див., наприклад: *Болєбрух А.* Художня література в джерелознавчому аспекті // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія...* – С. 80-87.

застерігаючи від плутання термінів “історіософія”, “філософія історії” та “метаісторія”¹². Стосовно Т.Шевченка доцільно вживати поняття історіософії у трактуванні польського вченого А.Цешковського (трактат “Prolegomena zur Historiosophie”, 1838), який, на противагу Ф.Гегелю, вважав, що історіософія охоплює не тільки минуле, а й майбутнє, з наголосом на останньому¹³. Вважаємо, що під історіософією Т.Шевченка слід розуміти такий світоглядний комплекс: 1) знання про минуле; 2) погляди на історію, її дослідження та вивчення; 3) використання історичного матеріалу у творчості: і як засобу досягнення художньої мети, і як специфічної суб’єктивної форми сприйняття, вираження та розуміння історії. Особливості художньої творчості та нестача відомостей про освіту та самоосвіту Т.Шевченка зумовлюють потребу паралельного дослідження названих компонентів.

Тривалі студії над з’ясуванням історичної основи багатьох Шевченкових творів та особливостей його світогляду¹⁴ дали матеріал для певних методичних орієнтирів. Спершу важливо виявити засадничий світоглядний принцип митця. Т.Шевченко, як і більшість кирило-мефодіївських братчиків, дивився на історичні процеси очима християнина. Д.Чижевський, визначаючи особливість його світогляду, вживав не лише термін “історіософічний антропоцентризм”, а й “релігійний антропоцентризм”¹⁵. Учений писав про зв’язок у світогляді поета христоцентричності з антропоцентризмом у формулі “Христос як ідеальна людина – є центр усієї світової історії”¹⁶. А християнський історик, як наголошував о.Г.Флоровський, “буде дивитися на історію як на таїну у трагедію – таїну спасіння і трагедію гріха. Він буде обстоювати всеохопне і цілісне поняття про людину, вважаючи це необхідною передумовою її буття, її діянь, її долі, яка вирішується в історії”¹⁷. “Центральна вісь християнського мислення, велична драма гріха та спокути, розгортається в часі, тобто в історії, – писав М.Блок, називаючи християнство “релігією істориків”¹⁸. Погодьмося, що бачення минулого як “таїни спасіння і трагедії гріха” набагато яскравіше виявляється у “Кобзарі”, ніж, наприклад, у “Книгах буття українського народу” М.Костомарова. Красномовний щодо цього цілком “історіософічний” епіграф до рукописної збірки “Три літа” (слова із п’ятого плачу пророка Єремії): “Отцы наши согрѣшиша, и нѣсть их, мы же беззакония их подяхомъ. Рабы обладаша нами, избавляющаго нѣсть от руку ихъ...”¹⁹.

Т.Шевченко, напевно, найбільше заслуговує на звання історіософа, настільки потужна християнська лінія в його художньому сприйнятті минулого. Але це осмислення не обов’язково тотожне церковному. Як свідчать студії, християнська свідомість Т.Шевченка розвивалася в річищі певної теологічної традиції²⁰, однак не можна стверджувати, що він сприймав минуле крізь призму історії православної церкви. Досить пригадати гнівні випадки проти “візантійства”.

Перед аналізом історіософії творця художніх цінностей важливо з’ясувати тип та константну спрямованість його світогляду. Твердження Д.Чижевського, що

¹² Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.52-53.

¹³ Цит. за: Нахлік Є. Доля – Los – Судьба... – С. 181 (посилання 2).

¹⁴ Див.: Яременко В. Про історизм поеми “Москалева криниця” (До проблеми історіософії Т.Г.Шевченка) // Український історичний журнал. – 1993. – №4/6. – С. 14-26; Історіософські аспекти відображення діяльності Богдана Хмельницького у творчості Тараса Шевченка // Там само. – 1995. – №4. – С. 106-114; Новочасні текстологічні та історіософські студії над Шевченковою поемою “Тарасова ніч” // Проблеми літературознавства і художнього перекладу / Збірник наукових праць і матеріалів. – Л., 1997. – С. 56-96. “І світ ясний, невечерній тихо засіяє...” // Слово і Час. – 2003. – №3. – С. 24-29 та ін.

¹⁵ Див.: Чижевський Д. Т. Шевченко і Д. Штраус // Слово і Час. – 1999. – №3. – С. 19; Нахлік Є. Доля – Los – Судьба... – С. 157.

¹⁶ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 178.

¹⁷ Цит. за: Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2003. – №5. – С. 4.

¹⁸ Блок М. Апологія истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 7.

¹⁹ Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 років. – К., 1966. – Арк. 3. У перекладі: “Батьки наші згрішили та їх нема вже, а ми несемо кару за їхні беззаконня. Раби запанували над нами і нікому нас визволити з їхніх рук...”.

²⁰ Див.: Плющ А. Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статтів. – К., 2001. – С. 351.

основою світогляду поета виступає антропоцентризм, а “Шевченкове розуміння світової історії “христоцентричне”, недостатньо²¹. Потрібно також з’ясувати, які елементи у сприйнятті і трактуванні християнського Бога переважали. Адже без урахування співвідношення у світогляді Т.Шевченка теодицеї (виправдання Бога), антроподицеї (сходження Бога до людини) та феодицеї (сходження людини до Бога) не досягнути, як він сприймав історичні процеси. Відсутність комплексного підходу зумовлює появу міркувань щодо Шевченкового міленаризму²², підґрунтям якого, мовляв, виступає “постійна присутність Бога, експліцитна й імпліцитна, очікування його втручання, що “виправить” історію, приведе її у відповідність зі святою правдою, без якої поетові не мислилося людське існування”²³. В основі релігійності Т.Шевченка закладена свобода вибору людини, що і є, власне, осердям християнства. Тому теза про очікування Божого втручання і “виправлення” історії непереконлива. Згадаймо хоча б “Заповіт”.

Думка Ю.Барабаша про “первісну і консеквентну націософську спрямованість” як концептуальну підвалину історіософії Шевченка, про те, що його історіософія “фондована на націософському підмурівку” і цілком уписується в історіософію першої половини ХІХ ст.²⁴, – не беззастережна. Однак можна погодитися з ученим, який, коментуючи висловлювання П.Куліша про Т.Шевченка як нашого “першого історика”, вважав, що творчість останнього знаменувала “виникнення і становлення власне українського, заплідненого національною ідеєю, історичного мислення”²⁵. Це не заперечує твердження про те, що Шевченкове історичне мислення виходило за межі націософії та, можливо, саме Христову науку слід вважати його первнем. Один із методологічних підходів полягає в тому, щоб не прив’язувати Шевченкову історіософію лише до українського минулого. Тим паче, що сам Ю.Барабаш та й інші науковці констатують наявність в історіософії Т.Шевченка “біблійно-християнських уявлень та архетипів”²⁶. На відміну від “Граматки” П.Куліша, яка містить епічні історичні твори, у “Букварі” Т.Шевченка подано українські думи виразної релігійної спрямованості: “Про пирятинського попа Олексія” і “Про Марусю попівну Богуславку”²⁷. Для наближення до істини необхідно глибше дослідити процес відображення в Т.Шевченка сторінок світової історії та порівняти результати із підсумками вивчення його історичних екскурсів в українське минуле. Ще один порівняльний напрямок – зіставлення історіософії Т.Шевченка з історіософією інших великих творців художніх цінностей. Такі спроби вже є²⁸.

Шевченкова творчість розпочалася в епоху романтизму, тому необхідно врахувати особливості історіописання цієї доби. Наприклад, Д.Чижевський вважав, що її дискурсом був пошук та віднайдення єдності історичного процесу, а не його інтерпретація як єдності²⁹. А Ю.Лотман зазначав, що великий представник цієї епохи О.Пушкін історію сприймав не як абстракцію, не як далеку від дійсності ідею, а як живий зв’язок між людьми, нитку від діда до батька, а потім до сина і його нащадків – “зв’язок людей, які живуть в одних і тих самих рідних місцях, які виростають та вмирають в одному будинку і знаходять спочинок на тому самому

²¹ Чижевський Д. Шевченко і Давид Штраус // *Генеза*. – 1998. – №1-2. – С. 58.

²² Див.: Нахлік Є. Доля – Los – Судьба... – С. 196-198.

²³ Наливайко Д. Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) // *Тарас Шевченко і європейська культура*. – К.; Черкаси, 2000. – С. 20.

²⁴ Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка... – С. 26-27; Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С. 62-63.

²⁵ Там само. – С. 17; С. 51.

²⁶ Там само. – С. 30; С. 67.

²⁷ Див.: Куліш П. Граматка. – СПб., 1857. – С.27-40; Шевченко Т. Букварь южнорусский 1861 року. – СПб., 1861. – С. 22-30.

²⁸ Див: Мороз Л. Вічний конфлікт бажань і чести: історіософія Вольтера і Шевченка // *Тарас Шевченко і народна культура* / Зб. пр. міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф.; Черкаси, 20–22 квіт., 2004 р.: У 2 кн. / Редкол.: Смілянська В.А. (відп. ред.) та ін. – Черкаси, 2004. – Кн. 2. – С. 247-254.

²⁹ Цит. за: Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // *Київська старовина*. – 1999. – №6. – С. 118.

цвинтарі”³⁰. Такий підхід до історії помітний у творчості Т.Шевченка. Проте, як зауважував П.Филипович, “що більший письменник, то трудніше зарахувати його до певної школи”³¹. Це стосується не лише Т.Шевченка, а й, наприклад, О.Пушкіна та Ю.Словацького, яких не можна беззастережно відносити до романтиків, як це, по суті, відбив Є.Нахлік у назві вельми цінної монографії³². Матеріал, зібраний ученим, допомагає зрозуміти співвідношення впливів на Т.Шевченка не лише тодішньої історіографії, а й сучасної йому художньо-мистецької інтерпретації минулого, – отже, наближає до розв’язання питання, наскільки Шевченків історичний світогляд уписувався в романтичний тип історіописання.

Особливості художньої творчості дозволяють ставити питання про присутність у ній міфологічного компонента, але чи можна, як це робить Ю.Барабаш, розглядати міфологізм як можливу складову історіософії митця?³³ Це буде алогічно, бо “конструювання” минулого суперечить пізнанню його сенсу. Варто виявляти функціональне призначення міфологізму у творчості і, зокрема, те, як він використовується як художній засіб. Категорія правди займала в Шевченковому світогляді надто вагоме місце, щоб він міг собі дозволити “конструювати” чи “транслювати” елементи “національно-культурного” міфу в якийсь інший спосіб, окрім художньої доцільності, тобто як художній прийом для точнішого вираження ідеї твору. Тим більше, у його спадщині знаходимо численні зразки деміфологізації російсько-імперських та українських міфів³⁴. Деміфологізацію і треба визнавати складовою його історіософії. Виявлення й потрактування цього напрямку за допомогою методу зіставлення протилежностей – одне із завдань дослідника. Адже помічено: історичний процес у Т.Шевченка часто подається так, “щоб спочатку зруйнувати стереотип [...] сприйняття, нав’язаний імперською політикою Росії, а потім цю подію чи факт подати в новій інтерпретації, в достовірній формі”³⁵.

Із тезою про міфологізм також не узгоджується національна самокритика у творах Т.Шевченка, породжена християнським світосприйняттям. Вона виступає чи не основним структурним компонентом його історіософії³⁶. Методичний підхід полягатиме в тому, щоб з’ясувати міру адекватності такої критики історіографічним оцінкам і висновкам узагалі та присутнім в історичній науці ХІХ ст. зокрема. А також – міру впливу (якщо він був) Шевченкової “критики” на українську історіософію.

Якісний рівень історіософії митця визначається насамперед його ставленням до історичних джерел та історіографічних здобутків. Для аналізу важливо, наскільки у творчому процесі враховані чи проігноровані відомі історичні реалії. Широта Шевченкової історичної лектури уможлиблює активне застосування такого підходу. Але слід зважати на специфіку жанру та корелювати мотиви, міру й ціну відходу від фактологічного відтворення історичних подій. Літературознавці констатують потребу “уважного науково-теоретичного й естетичного з’ясування” історизму Т.Шевченка³⁷, але майже не приділяють уваги тому, наскільки його історіософія узгоджувалася з набутками історичної науки. Відповідно досі немає належних історичних пояснень навіть до повного зібрання творів Т.Шевченка, і це залишається одним з основних завдань шевченкознавства³⁸. Коментар часто рясніє констатацією “анахронізмів”, “неточностей”. Натомість маємо сумнівні пояснення: “Усі ці

³⁰ Лотман Ю. Александр Сергеевич Пушкин: Биография писателя / Пособие для учащихся. – Ленинград, 1981. – С. 176-177.

³¹ Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – С. 62.

³² Див.: Нахлік Є. Доля – Los – Судьба...

³³ Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка... – С. 28-29; Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С. 64-65.

³⁴ Там само. – С. 29; Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С. 65-66.

³⁵ Жулинський М. Шевченко: повернення “в нашу Україну” // Пам’ять століть. – 2004. – №2. – С. 16.

³⁶ Див.: Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка ... – С. 30; Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С. 68.

³⁷ Див.: Нахлік Є. Доля – Los – Судьба... – С. 156-157.

³⁸ Див.: Жулинський М. Шевченкознавство: стан і перспективи // Тарас Шевченко і народна культура... – Кн. 1. – С. 15.

анахронізми, помилки і лексичні неточності говорять про те, що Шевченко малював свої поетичні картини з національної та світової історії на основі нетривких, ретельно не перевічених знань, перепланиваних, однак, його могутньою творчою фантазією у яскраві художні деталі, образи, формули”; “...Шевченко творив і міг творити лише на основі неповного, або, може, точніше, навіть ігнорованого історичного знання”³⁹. Отже, одне із завдань: виявити, чи ці “неточності” були ігноруваними, чи незнанням, чи свідомим перекоцненням. Кропітка робота, розпочата ще С.Смаль-Стоцьким та Ю.Івакіним,⁴⁰ не знайшла належного продовження. Літературознавці часто ігнорують пояснення істориків, і навпаки. А без цього не зрозуміти, наскільки справедлива теза Ю.Барабаша, що саме на прикладі Т.Шевченка “унаочнюється якісна відмінність поміж історіографічним та історіософським сприйняттям історії, підходами до неї, засобами висвітлення, осягнення, тлумачення”⁴¹. Сама ця думка містить уявлення про внутрішню суперечність між історіографією та історіософією. Здобутки першої повинні бути основою для другої навіть тоді, коли йдеться про історіософію творців художніх цінностей. Інакше нівелюється зміст самого поняття історіософії і потрібно послуговуватися відмінною термінологією. Не варто забувати, що у “Приписах” до “Гайдамаків” Т.Шевченко сам указував на анахронізми⁴².

Як не дивно, сучасні літературознавці при спробі проникнення в історіософію поета й художника часто не враховують саме художньо-естетичний чинник або некритично ставляться до джерел. Наприклад, Є.Нахлік переважно лише на підставі формального сприйняття Шевченкових поетичних формул та спогадів росіян, які опонували поетові в розмовах на історичну тематику (Я.Полонський, М.Микешин), уже доходить висновку: “...Шевченко якраз і не прагнув науково осмислити національну та світову історію, а зятато тримався національних та класових переконань своєї молодості”; “За природою свого поетичного таланту, Т.Шевченко творив і міг творити лише на основі неповного історичного знання; ґрунтовне наукове пізнання національної та вселюдської історії, її філософське осмислення перешкоджало б його міфотворчості. Він це інтуїтивно відчував і тому всіляко оберігав свій поетичний талант від наукового “висушення”⁴³. Так і хочеться запитати: а хто із поетів, сучасників Т.Шевченка, “прагнув науково осмислити національну та світову історію”, особливо з огляду на стан та рівень тодішньої історіографії? По суті, ігнорується критичний підхід до такого джерела як спогади. Візьмемо свідчення М.Микешина: “Тарас Григорович російську загальну історію знав дуже поверхово, загальних висновків із неї робити не міг, багато зрозумілих та загальновідомих фактів або заперечував, або не бажав брати до уваги: цим і оберігалась його винаятковість і безпосередність ставлення до всього малоруського”⁴⁴. Це судження, суб’єктивізм якого прозирає майже в кожному цитованому слові, постане в зовсім іншому ракурсі, коли звернемо увагу, що воно було висловлене переважно на підставі спогадів автора про Шевченкові загальні екскурси в минуле на ливарному дворі Академії мистецтв, у якій тоді працювали над монументом “Тисячоліття Росії” з величезною статуєю Петра I, що займала всю майстерню. Цей пам’ятник мали поставити в колись середньовічно-республіканському Новгороді. А М.Микешину тоді ледве виповнилося 20 років.

Без максимального проникнення в текст і врахування авторських художніх прийомів не можна наблизитися до істини. Є.Нахлік співвідносить слова О.Пушкіна з оди “Вольность” (1817) “Самовластительный злодей! / Тебя, твой трон я ненавижу, /

³⁹ Нахлік Є. Доля – Los – Судьба... – С. 142-143.

⁴⁰ Див.: Смаль-Стоцький С. Т.Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси, 2003 (третє перевидання); Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії до заслання. – К., 1964; Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К., 1968.

⁴¹ Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка... – С. 18; Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С. 52.

⁴² Див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. – К, 1989. – С. 329.

⁴³ Нахлік Є. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П.Куліша ... – С. 34-35.

⁴⁴ Микешин М. Спомини про Шевченка // Шевченко Т. Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полянского. – Прага, 1876. – С. XX.

Твою погибель, смерть дітей / С жестокою радістю вижу” із твердженнями про те, що і в Т.Шевченка, мовляв, знаходимо “поетизацію народних повстань і революційних закликів”⁴⁵. Та уважне прочитання Шевченкових текстів (хоча б і “Холодного яру”) виявило цілком протилежне: грядущий “суд” — це кара за потоптання, зневагу Божих законів, розплата за гріхи, зло, якого треба було уникнути. Тобто йдеться про вдалий художній засіб апелювання до свідомості читачів, передусім представників еліти, щоб схаменились, “бо лихо їм буде”. Безумовно, соціальна складова в Шевченковій історіософії надто помітна й потужна, аби її ігнорувати. Вона переплітається і навіть своєрідно “конкурує” зі згаданою вище націософською спрямованістю. І слушно академік І.Дзюба закидає дослідникам, що “Шевченків образ сьогодні нерідко коригується з позицій замовчування його соціальних емоцій та орієнтацій”⁴⁶. Але хіба Шевченкова позиція відстоювання права простолюдю на соціальний протест означає, що він виступав за нехайну селянську (чи якусь іншу) криваву революцію? Робити його прихильником реалізованого більшовиками принципу “мета виправдовує засоби”, поетом соціальної та національної помсти, “різуном” немає жодних об’єктивних підстав. Навіть у поезії “Я не нездужаю, нівроку...”, де повносило виринає образ “сокири”, знову йдеться про “суд Божий, страшний”, у контексті якого і сама “сокира” із символу кривавого насильницького засобу боротьби при глибшому проникненні у структуру тексту прочитується як спротив позиції байдужого й за давнього примирення зі злом (отого “валяння колодою”), що стосується всіх соціальних верств. А це призводить до християнського узагальнення, зокрема до проблеми свободи вибору як дієвого чинника історичного процесу.

Теоретизування щодо суперечностей Шевченкового історичного світогляду часто супроводжуються такими ж неоднозначними аргументами. Адже як можна узгодити тезу про “апологетизований” погляд Т.Шевченка на гайдамаччину із його “Приписами” та “Передмовою” до цієї поеми? Власне, узагалі немає переконливих свідчень, що Т.Шевченко був апологетом гайдамаччини саме як засобу боротьби чи щоб він прихильно ставився до історичних процесів масового людиноубивства. І чи взагалі в Шевченковій творчості були так звані “засуджувальні” мотиви стосовно минулого? З висновками не варто поспішати, щоб не потрапити в ситуацію “фундаментального різночитання”. Бо якщо Ю.Барабаш, по суті, помічає в Шевченковій поезії певну художньо-історіософську систему, то Є.Нахлік твердить, що про це “годі говорити”⁴⁷. Типологічні порівняння творчості Т.Шевченка та російських і польських геніїв, здійснені останнім, не дають остаточної відповіді: надто специфічна Шевченкова муза. Одна з її особливостей — позірна, навіть, як дехто вважає, “експліцитна політичність”⁴⁸.

Коли вивчається історіософія письменника, не можна ігнорувати особливостей і художнього часопростору, які часто пояснюють історичні неузгодженості у творах великих майстрів. Коментатор академічного видання творів М.Гоголя, наприклад, встановив, що дія “київської” частини “Вія” не може відбуватися раніше 1817 року, бо у творі є атрибутика доби Гетьманщини⁴⁹. Ю.Лотман пояснював це особливістю художньої творчості: “Мова просторових співвідношень [...] не єдиний засіб художнього моделювання, але він важливий, бо належить до первинних і основних. Навіть часове моделювання часто становить вторинну надбудову над просторовою мовою”⁵⁰. Це спостерігаємо й у Т.Шевченка. У поемі “Тарасова ніч”, коли йдеться про козацькі рухи, перед читачем лінійно (просторово), а не вертикально (часово) розгортається історична панорама, з якої автор вибирає потрібну йому просторову композицію⁵¹.

⁴⁵ Нахлік Є. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції Куліша... — С. 29.

⁴⁶ Дзюба І. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 655.

⁴⁷ Див.: Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка ... — С. 26; Нахлік Є. Доля — Los — Судьба... — С. 188.

⁴⁸ Див.: Брюховецька О. Полюбіть руїну, або Феноменологія зла // Коментар. — 2004. — №4. — С. 9.

⁴⁹ Див.: Лотман Ю. В школі поетического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь / Книга для учителя. — М., 1988. — С. 279.

⁵⁰ Там само. — С. 293.

⁵¹ Див.: Яременко В. Новочасні текстологічні та історіософські студії над Шевченковою поемою “Тарасова ніч”... — С. 84.

Неоднозначний і самобутній символізм Т.Шевченка. Звернемося до творчості його побратима П.Куліша. В.Щурат вважав, що в того “не історичні фігури, але символи поетичної ідеї” самого автора, а Є.Маланюк навіть історичні імена трактував у нього як символи, майже метафори⁵². Сучасні науковці вважають, що вивчення символічного коду Кулішевої історії може бути предметом окремого дослідження⁵³. Т.Шевченко не писав, як П.Куліш, спеціальних історичних праць, символіка його творів цілком базована на архетипах, прочитання такого коду і поготів має стати чи не основним методологічним принципом. Та, оскільки осмислення історії через символізм вважається характерною рисою романтичного типу мислення⁵⁴, мимоволі знову зароджується бажання однозначного та апріорного потрактування Шевченкової історіософії як цілком приналежної саме до цього типу, хоч вона далеко переростає рамки епохи, в яку постала. Варто використати діалектику взаємовпливів: вони імпліцитно вже містять і взаємозаперечення з непереборним прагненням пошуку власного бачення минулого. Це особливо помітно на прикладі саме Т.Шевченка й П.Куліша. Якщо вважається, що з’ясування Шевченкових впливів на П.Куліша “дасть змогу краще збагнути природу Кулішевої поезії та її історіософський смисл”⁵⁵, то, очевидно, можна студіювати і у зворотному напрямку: історіософія П.Куліша увиразнює й історіософію Т.Шевченка. Виявлено, що в “Истории воссоединения Руси” П.Куліша методологічною основою виступає пошук сенсу історії, розгляд її як брами⁵⁶, і відразу виникає припущення про потужні Шевченкові впливи (“За що боролись ми з ляхами...”). Та площини, в яких ведеться цей пошук, дуже різняться. Зокрема, відомий щоденниковий запис Т.Шевченка про монографію М.Костомарова “Богдан Хмельницький”⁵⁷ показує, що у своїх поглядах на історичні процеси він ближче стояв до цього фахового історика, а не до П.Куліша. Фактор сили в історії, її героїзація, ці риси романтичної історіософії не були визначальними в його світогляді. Досить пригадати, як Т.Шевченко в “Щоденнику” іронічно відгукнувся про постаті С.Разіна, князя Святослава, У.Кармелюка (Карманюка) (записи від 28 серпня, 7 вересня 1957 та 20 травня 1958). Прикметно, що у своїх споминах “Около полустолетия назад: литературные воспоминания” П.Куліш записав: “...до мене дійшла плітка, що я ополячуюсь. Я від щирого серця сміявся над цією пліткою, будучи тоді козаком у найбезглуздішому, костомарівсько-шевченківському сенсі слова”. При цьому спочатку згадувався лише Т.Шевченко: “так сказати, шевченківському”⁵⁸. Різниця помітна навіть при використанні символів, зокрема при зіставленні образу могили в Шевченка з аналогічним у П.Куліша та інших романтиків. У них вона також виступає сигніфікатом історії, але у значно вужчому діапазоні. Є.Нахлік слушно констатує парадоксальну логіку історіософського мислення П.Куліша, який “з одного боку, нещадно викривав національне гноблення українського народу московським царатом, а з другого — підносив колонізаторську діяльність в Україні Петра I та Катерини II”⁵⁹. Неважко зрозуміти, що перший аспект можна пояснювати і Шевченковим впливом, а другий прагненням звільнитися від цього впливу. Виправдання, що панегірики вінценосним особам, мовляв, були засобом “формування державницького мислення серед українців”⁶⁰, позбавлене сенсу. Саме на прикладі історіософії П.Куліша в її зіставленні-протиставленні з Шевченковою і можна належно виявити та оцінити цілісність історичного світогляду останнього.

⁵² Подаю за: *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: погляд на Петра I та Катерину II // *Пам'ять століть.* – 1999. – №1 – С. 93.

⁵³ Див.: *Ковальчук О.* Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії // *Київська старовина.* – 1999. – №6. – С. 121.

⁵⁴ Див.: *Там само.*

⁵⁵ *Федорук О.* До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша (Рік 1869) // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження.* – Львів – Нью-Йорк, 2000. – С. 57.

⁵⁶ Див.: *Ковальчук О.* Історіософські пошуки П. Куліша... – С. 122.

⁵⁷ Див.: *Шевченко Т.* Дневник. Автобіографія. – К., 1972. – Запис за 22.09.1857.

⁵⁸ Цит. за: *Ковальчук О.* Історіософські пошуки П. Куліша... – С. 115.

⁵⁹ *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: погляд на Петра I та Катерину II... – С. 92.

⁶⁰ *Там само.* – С. 94.

Історіософію митця легше вивчати, коли в нього, як, наприклад, у М.Гоголя, П.Куліша, І.Франка, О.Пушкіна, були окремі історичні праці. Саме вони стають предметом аналізу⁶¹. У Т.Шевченка таких розвідок немає, але погляд на те, як різнилися чи перегукувалися трактування минулого в художніх та історичних творах інших, може прислужитися. Насамперед щодо внесення коректив до текстів у зв'язку з особливостями художнього жанру. Сподіватися, що наявність у письменників наукових праць значно примножує перспективи дослідження, не варто. Наприклад, за спостереженнями О.Забужко, І.Франко “як філософ більший та оригінальніший у своїх художніх творах, ніж у теоретичних працях”⁶². Очевидно, кожна творча людина має свої найефективніші шляхи наближення до істини та її вербального оформлення.

Тематична варіативність Шевченкової творчості як її унікальна риса, на чому наголошує Г.Грабович⁶³, дозволяє перевіряти певні елементи його історіософії і складати повніше уявлення про неї. Цей метод частково вирішує проблему репрезентативності джерела. Варіативність також орієнтує в тому, які напрямки історіософії вивчати. Результативно буде дослідити, як Т.Шевченко сприймав наукову галузь історії, як він розумів роль особи, еліт (особливо) та мас в історії, як трактував значення історичного світогляду для формування народу і співвідношення загальнолюдського та національного в історичному процесі, чи вважав, що все змінюється з плином історії на краще.

Студії свідчать про доцільність застосування монохронографічного методу – особного в часовій послідовності аналізу кожного із Шевченкових творів як самодостатньої одиниці з наступним уведенням результатів у загальні контексти. Коли шевченкознавці вдаються до пояснення змісту окремих творів, їхні узагальнюючі конструкції стосовно Шевченкового історизму часто розсипаються, як карткові будиночки. Необхідний метод комплексного синкретичного аналізу, бо окремішнє сприйняття поезії, повістей, щоденника та творів образотворчого мистецтва, як констатує Ю.Барабаш, ще “потребує обґрунтування”⁶⁴. Зважаючи на глибокий символізм, метафоричну насиченість Шевченкових творів, особливо плідними, як свідчать новітні дослідження, можуть бути структурно-семантичні та семіотичні методи.

Універсальних методів не існує, але універсальні підходи можуть спрацювати. Ідеться ось про що: стосовно геніальних творчих особистостей, як пропонує академік І.Дзюба, варто “виходити із гадамерівського постулату про те, що розуміння вище і ширше за метод, що метод є функцією розуміння, а не навпаки”, бо “це вбереже від багатьох утрат і захистить від непомірних претензій “крутих” методологій, особливо тих, які оголошують себе останньою істиною, хоч за ними стоїть довга черга ще останніших”⁶⁵. Генії, тим паче, потребують розуміння. Ідеться не про виявлення рівня та точності відбиття минулого в Т.Шевченка, а про з'ясування його сприйняття плину та сенсу історії.

Шевченків художній підтекст часто має не так стилістичну, як історіософську сутність. Він не був до кінця прочитаний у ХІХ ст. Ю.Луцький писав, що “його перейняття Україною (додамо: в усіх вимірах, зокрема і її минулим. – В.Я.) було унікальним явищем в інтелектуальній історії того часу”⁶⁶. Левова частка Шевченкової історіософії залишилася нез'ясованою й досі, а отже – і не використаною ні його сучасниками, ні наступними поколіннями.

м. Хмельницький

⁶¹ Див., наприклад: *Мазена В.* Історіософські ідеї Івана Франка // *Київська старовина*. – 2000. – № 1. – С. 62-72; № 4. – С. 18-32; № 3. – С. 38-50.

⁶² *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1993. – С. 57.

⁶³ Див.: *Грабович Г.* Шевченко, якого ми не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та суспільної рецепції поета). – К., 2000. – С. 145-146.

⁶⁴ Див.: *Барабаш Ю.* Історіософія Тараса Шевченка... – С. 24; *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С. 60.

⁶⁵ *Дзюба І.* Метод – це насамперед розуміння // *Літературна Україна*. – 25 січня 2001. – С. 3.

⁶⁶ *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С. 178.